

издержками в форме трансакционных затрат. В отличие от трансакционных потерь, трансакционные затраты в виде издержек институциональных трансакций носят креативный характер, т.е. способствуют формированию и развитию рынка. Являясь неотъемлемым элементом формирования институциональной структуры, они благоприятствуют формированию рынка; в последующем, будучи элементом ее качественных преобразований, способствуют интенсивному развитию рынка; позволяя расширять сферу действия рынка и его институциональной структуры, способствуют его экстенсивному развитию.

В процессе формирования фондового рынка Украины в определенной мере осуществилось распределение метаправ, однако сложившаяся институциональная структура оказалась неспособной к восприятию изменений в виде перераспределения метаправ и создания и распределения новых. На наш взгляд, это, в первую очередь, связано с неспособностью ключевых субъектов рынка нести соответствующие трансакционные затраты. В целом, это тормозит его формирование и препятствует снижению трансакционных потерь участников рынка.

Таким образом, наблюдается тесная взаимозависимость между величиной и структурой трансакционных издержек и

институциональными характеристиками фондового рынка. Задачи, связанные с формированием фондового рынка Украины, не могут быть решены без регулирования трансакционных издержек его субъектов, а это, в первую очередь, предполагает завершение институционализации рынка. Как видно, в процессе формирования рынка на первый план выходят проблемы формирования институциональной структуры и регулирования трансакционных издержек институционализации. Выполнение обоих этих условий в единстве является базовой предпосылкой как скорейшего завершения процесса формирования фондового рынка Украины, так и его дальнейшего развития.

Список литературы

1. Калина А.В., Корнеев В.В., Кошечев А.А. Рынок ценных бумаг (теория и практика).- К.: МАУП, 1999.- 256 с.
2. Кравченко Ю. Рынок ценных бумаг.- К.: ВИРА-Р, 2002.- 368 с.
3. Шапран В.С. Ринок цінних паперів в Україні: функціональні особливості розвитку // Фондовый рынок. - 2002.- № 11.- С. 13-17.

М.А. ЙОХНА

Технологічний університет Поділля, м. Хмельницький

НЕОІНСТИТУЦІОНАЛЬНА ТЕОРІЯ ПОЗАЛЕГАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ: СУТНІСТЬ ТА МОЖЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ДЛЯ ПОДОЛАННЯ КРИЗОВИХ ЯВИЩ В УКРАЇНІ

Серед факторів, що стримують розвиток українського суспільства та серйозно загрожують національній безпеці, одне з провідних місць займає тінізація економіки. Про загрозливість її масштабів може свідчити фактичне визнання колишнім міністром економіки та з питань

європейської інтеграції України О. Шлапак том того, що основною у нас стала не офіційна, а позалегальна економіка. За його оцінками, "... близько 60% реальної економіки держави сьогодні знаходиться в тіні. Тобто, якщо не контрольний, то блокувальний пакет" [1]. Як свідчать результати

дослідження домогосподарств, проведеного Українсько-європейським консультативним центром (UEP-LAC), у 2000 році кожен третій працездатний громадянин України був тією чи іншою мірою зайнятий у неформальному секторі, витрачаючи на цю діяльність 60% свого робочого часу. За оцінками експертів, біля 68% сукупних доходів українських домогосподарств одержувалися у неформальному секторі. Проте навіть це не допомогло 46,5% сімей подолати межу бідності [2].

Значних масштабів набула тіньова приватизація. Користуючись прогалинами у законодавстві та сприянням деяких державних контролюючих та правоохоронних структур, спритні ділки за безцінь скуповують державну власність. Річний тіньовий обіг у країні тільки алкогольних виробів складає суму, еквівалентну 4 млрд. дол. США. За ці кошти можна було б більше двох років здійснювати бюджетне фінансування освіти, охорони здоров'я та вугільної галузі, разом узятих [3]. У країні діють тисячі фіктивних фірм і десятки конвертаційних центрів, через які "відмиваються" тіньові капітали [4]. За даними податкової міліції, збитки державного бюджету від незаконного отримання фіктивними фірмами відшкодування з ПДВ складають біля 4 млрд. грн [5].

Як бачимо, боротьба з позалегальною економікою в Україні є справою більш ніж актуальною. Ця проблема може бути успішно вирішена лише за умови її глибокого і всебічного аналізу та теоретичного осмислення. На наш погляд, ефективним було б використання з цією метою методологічних підходів, напрацьованих у рамках неінституціональної теорії позалегальної економіки.

Неінституціональна теорія відносить до інституцій *формальні* і *неформальні* правила, які структурують та впорядковують простір економічної взаємодії, обмежують, спрямовують і стимулюють діяльність економічних агентів, а також інстанції, способи і процедури, що забезпечують збереження та дотримання цих правил.

Взаємодія між формальними та неформальними правилами може складатися по-різному. В ідеалі вони повинні утворювати гармонійну систему, де неформальні правила не суперечать формальним, а органічно доповнюють, деталізують і конкретизують їх. Але насправді певна частина господарюючих суб'єктів вважає прийнятним діяти і за такими неформальними правилами, які не узгоджуються із узаконеними нормами. Неінституціональна теорія пропонує досить простий і зручний критерій віднесення тієї чи іншої економічної діяльності до легальної або позалегальної. Легальна економіка є результатом взаємодії агентів, які дотримуються формальних та відповідних їм неформальних правил, а позалегальна – ґрунтується на неформальних правилах, які є несумісними з офіційно прийнятими.

Позалегальний сектор існує в кожній економічній системі. Коли він відносно невеликий, то істотної загрози нормальному функціонуванню господарського механізму не становить. Але за певних умов, особливо у перехідні періоди, позалегальна економіка може набувати гіпертрофованого розвитку і за масштабами та значенням наближатися до легальної. Це загрожує вкрай негативними наслідками. Подібна ситуація склалася сьогодні і в Україні.

Основні концептуальні підходи до аналізу позалегальної економіки у руслі неінституціональної традиції ґрунтуються на ідеях перуанського економіста Е. де Сото, сформульованих у знаменитій книзі "Інший шлях. Невидима революція у третьому світі" [6]. На відміну від попередників, які оцінювали позалегальну економіку як суто негативне явище, породжене антисоціальними елементами, Е. де Сото навів переконливі докази на користь того, що така економіка є закономірною формою прояву капіталістичного підприємництва безправних і позбавлених елементарних засобів існування людей в умовах олігархічних форм правління та бюрократичної зарегульованості. Він звернув увагу на те, що у країнах "третього світу" легаль-

на економічна діяльність стає привілеєм олігархів, тісно пов'язаних із владою. На їх потребу приймаються закони, лише вони мають змогу долати бюрократичні перепони. Всі інші, заради виживання, вимушені діяти поза правовим полем. “В результаті легальна економіка країн “третього світу” стає заповідником для привілейованих великих бізнесменів, а дрібний бізнес примусово виштовхується у тінь” [7]. Захищаючи “неформалів”, Е. де Сото стверджує, що вони мимоволі стають провідниками ринкових принципів там, де вільне підприємництво блокується державою.

Якщо економічна діяльність регулюється недосконалими законами, то легальний обмін правами власності супроводжується великими трансакційними витратами. Це стримує економічну активність і перешкоджає переміщенню ресурсів до тих власників, які в них найбільше зацікавлені та могли б розпорядитися ними найкращим чином. Така ситуація веде до загального економічного занепаду і зубожіння широких верств населення. Але не всі погоджуються їй підкорятися. Цілком природним виявляється прагнення створити альтернативну систему захисту прав власності і налагодити економічну взаємодію поза рамками легітимізованих державою інституцій [6]. “Тим самим економічні агенти уникають попадання у безвихідне становище, коли держава не може в ході первинної специфікації прав власності наділити нею потенційно найефективніших власників, а обмін правоможностями неможливий через нездоланно високі трансакційні витрати.” [8, с. 155].

Отже, *позалегальна економіка* – це та сфера економічної діяльності, де з тих чи інших причин не виконуються офіційно встановлені державою норми і правила і де взаємодія економічних агентів відбувається поза рамками закону. У нас така економіка більш відома під назвою *тіньової* [8; 9, с.19-20; 10, с. 15].

В залежності від міри і способу порушення законів, *позалегальна економіка* поділяється на неофіційну, фіктивну та

кримінальну. *Неофіційна економіка* зазвичай існує у легальній формі, але у ній, з метою ухилення від сплати податків та уникнення певних витрат, в тій чи іншій мірі приховуються масштаби виробництва товарів і послуг, виручки від реалізації тощо. *Фіктивну економіку* утворюють різноманітні операції, пов'язані з шахрайством, хабарництвом, приписками, незаконною передачею матеріальних та фінансових ресурсів. Характерними рисами *кримінальної економіки* є насильницькі посягання на легальні права власності та пряме порушення Кримінального та Цивільного кодексів [11, с. 26].

Позалегальній економіці не можна дати однозначну негативну чи позитивну оцінку. З одного боку, як це було доведено Е. Де Сото, вона є стихійною творчою реакцією зубожілого народу на нездатність держави створювати умови для задоволення найпростіших потреб: мати роботу, їжу, одяг і дах над головою. І в цьому її позитивна роль. З іншого – *позалегальна економіка* часто набуває потворних форм, які не сумісні з економічним розвитком. Вона стає сприятливим середовищем для появи “інституційних пасток”, що ведуть до занепаду виробництва і соціальної сфери, надовго консервують відсталість, експлуатацію, безправ'я, бідність, нерівномірність доходів та майнове розшарування. І тому її гіпертрофований розвиток може стати вкрай небезпечним.

Як уже відзначалося, економічна діяльність в рамках закону завжди пов'язана із трансакційними витратами, які можуть вимірюватися як у грошовому виразі, так і витратою часу на виконання тих чи інших офіційно передбачених процедур. За підкорення закону потрібно платити певну ціну, яка складається із *витрат доступу до закону* і *витрат продовження діяльності в рамках закону*. Перші включають у себе витрати на підготовку засновницьких документів, на реєстрацію юридичної особи та одержання юридичної адреси, відкриття рахунку в банку, одержання ліцензій, дозволів, довідок тощо. Другі –

витрати на сплату податків, забезпечення соціальних гарантій, рівня мінімальної заробітної плати, покриття вартості легальних судових та арбітражних послуг тощо. Перехід у "тінь" дозволяє повністю або частково уникнути вказаних витрат, але натомість з'являється необхідність платити *ціну позалегалності* [6, с.189 – 215]. Структури витрат і втрат, що складають ціни підкорення закону і позалегалності, представлені на схемах (рис. 1 і рис. 2), які роз-

роблені із урахуванням класифікацій, запропонованих Е. Де Сото [6], А. Олейником [8], Р. Радаєвим [12], Р. Капелюшниковим [13].

Основним фактором, що визначає масштаби тіньової економіки, є співвідношення між *ціною підкорення закону* і *ціною позалегалності*. Вони тим значніші, чим більші витрати на здійснення трансакцій у рамках закону порівняно з витратами на обмінні операції без участі держави.

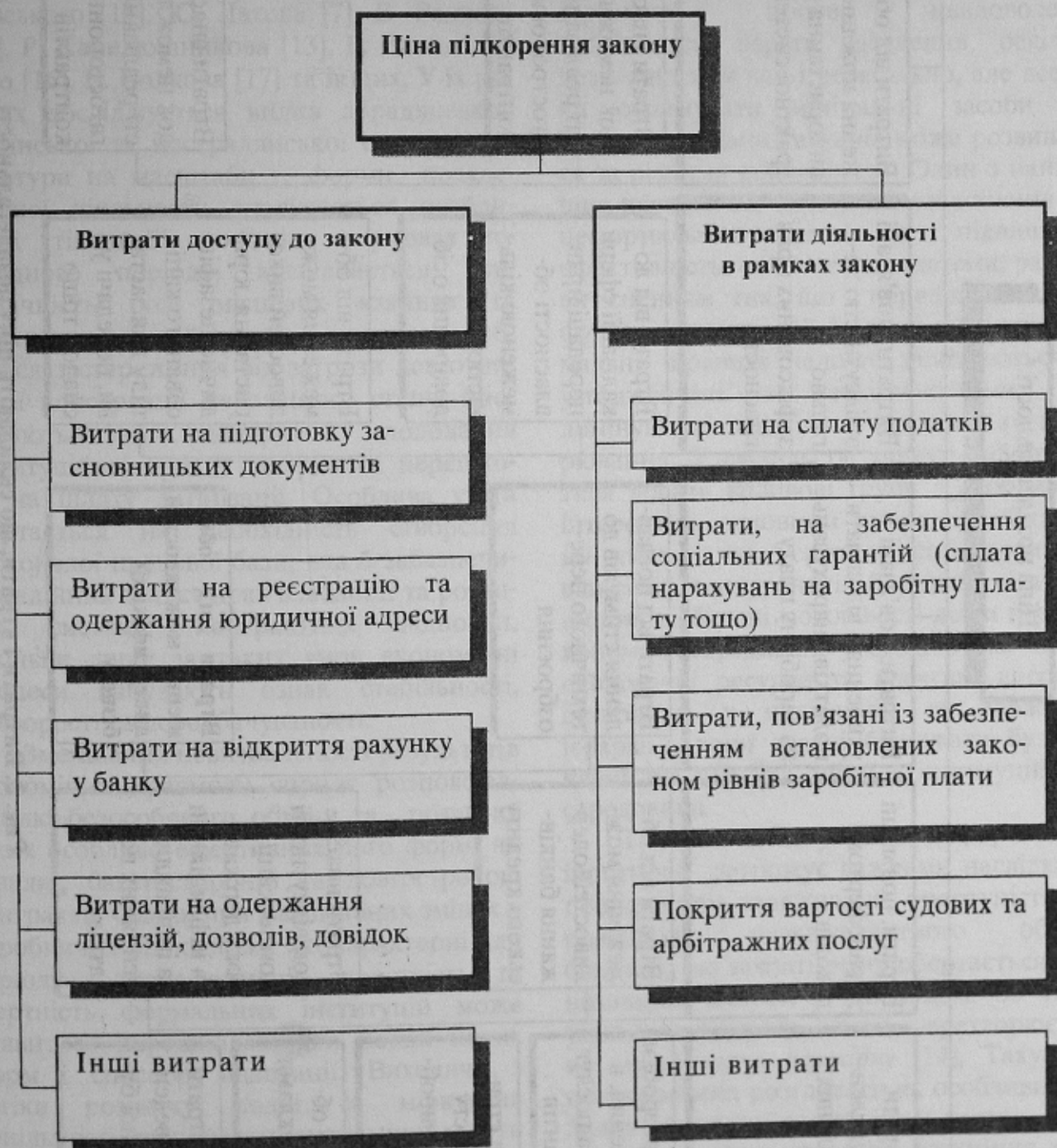

Рис. 1. Витрати, що складають ціну підкорення закону

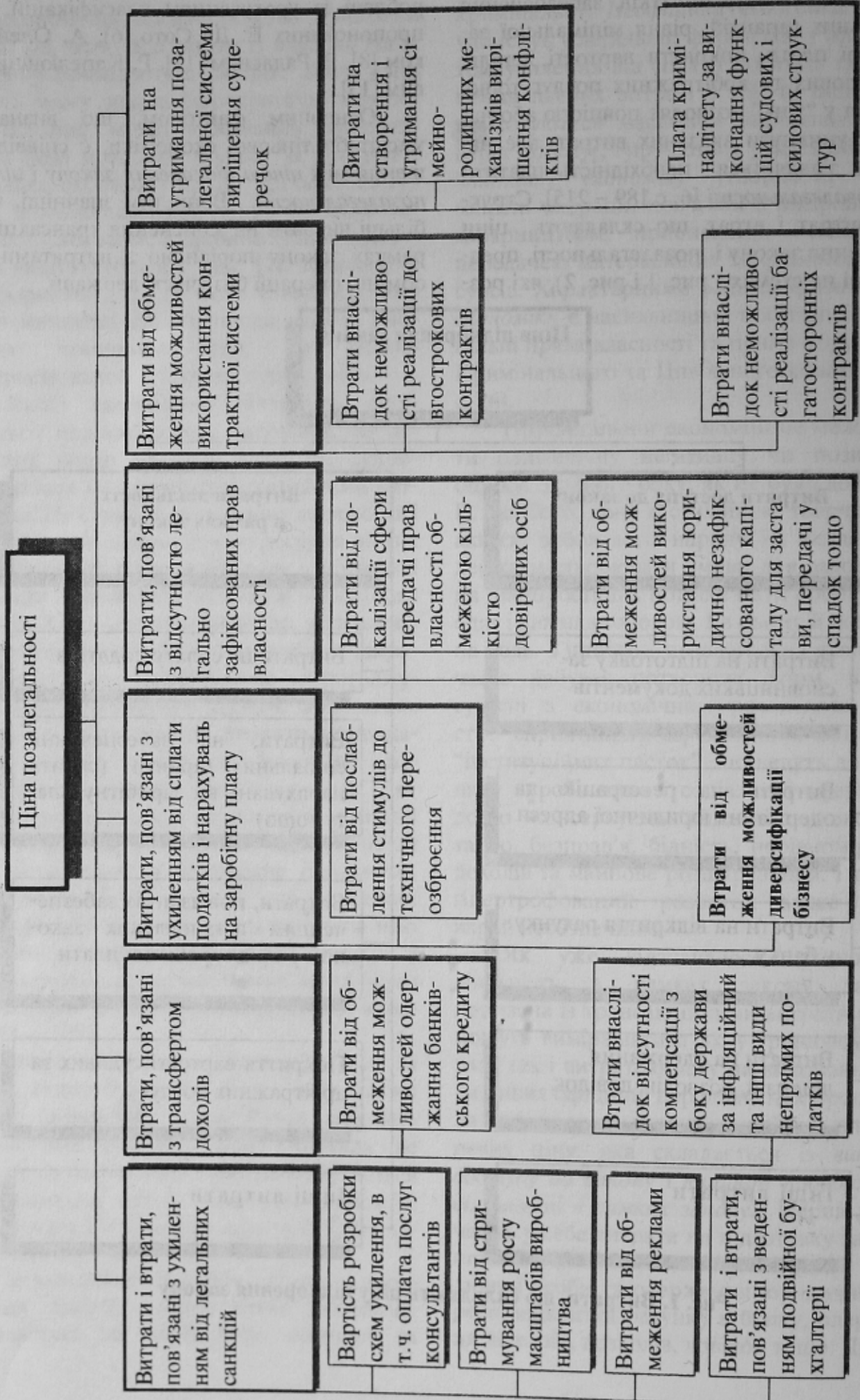

Рис. 2. Витрати і втрати, що складають ціну позалегалності

Особливо корисними у практиці інституційних перетворень в Україні могли б стати результати досліджень позалегальної економіки, здійснені на пострадянському просторі. Вони безпосередньо пов'язані з проблемами перехідного періоду і відображають специфіку конкретних історичних, політичних та етнокультурних умов. Серед науковців, які мають помітні досягнення у даному напрямку, слід відзначити Л. Тимофєєва [14], С. Кордонського [15], Ю. Латова [7], В. Радаєва [12], Р. Капелюшнікова [13], Р. Вишневського [16], В. Волкова [17] та інших. У їх роботах досліджується вплив дорадянської, радянської та пострадянської економічної культури на масштаби і форми позалегальної діяльності; аналізуються особливості "тіньової" економіки в умовах перехідного періоду; відзначається специфічність ролі місцевих владних та бізнесових еліт у "тіньових" процесах; робляться застереження від загрози довготривалої консервації перехідного стану; пропонуються сценарії подолання інституційної кризи; вказуються перешкоди на шляху детінізації. Особлива увага звертається на необхідність створення досконалої правової бази, яка б забезпечила надійний захист прав власності та розвиток системи контрактних відносин, оскільки лише за таких умов економічні процеси набувають ознак стабільності, прозорості та передбачуваності.

Зменшення невизначеності результатів економічної взаємодії сприяє розповсюдженню безособового обміну та розвитку таких особливо ефективних його форм, як складні, багатосторонні та довгострокові контракти. Однак при масштабних змінах у виробничих відносинах, які характерні для періоду трансформації, жорсткість та інертність формальних інституцій може виявитися перешкодою для появи нових форм і способів адаптації. Виходячи з логіки розвитку подій та міркувань доцільності, раціональні економічні агенти починають схилитися до порушення офіційних норм і надавати перевагу діяльності за неформальними правилами

поза правовим полем. Все це є цілком природним і навіть у певній мірі необхідним для виживання у складних умовах, що швидко змінюються. Неписані закони і неявні контракти можуть деякий час досить ефективно виконувати роль амортизаторів різного роду трансформаційних потрясінь. Вони певною мірою впорядковують відносини у тих сферах, що належним чином не врегульовані законодавством, а також зменшують соціальну напругу та стримують прояви невдоволення найбільш вразливих верств населення, оскільки дозволяють їм хоч і нелегально, але все таки отримувати мінімальні засоби для існування. Дана ситуація може розвиватися за різними сценаріями. Один з найкращих передбачає поступове узаконення тих неформальних правил, які підвищують ефективність економічної системи, разом з витісненням тих, що перешкоджають її функціонуванню. У гіршому випадку формальні правила надовго залишаються незгодженими з неформальними, при домінуванні останніх у практиці господарювання. У суспільстві можуть сформуватися досить впливові групи з особливими інтересами, основним джерелом збагачення яких є не успіхи у справедливій і відкритій конкурентній боротьбі, а краше вміння та більші можливості діяти поза законом. Зосередивши у своїх руках значні економічні ресурси та досягнувши високого становища у політичній та державній ієрархії, вони здатні блокувати будь-які не вигідні для них зміни у інституційному середовищі.

Тривале домінування неформальних інституцій загрожує важкими наслідками: поширенням зловживань, опортуністичної поведінки, нееквівалентного обміну, бідності, що врешті-решт обертається економічним застоєм і занепадом. За таких умов перехідна економіка перетворюється на *стаціонарно перехідну* [14]. Таку економіку можна розглядати як особливий випадок системної економічної пастки. З одного боку, існує загальне розуміння того, що економіка заходить у глухий кут, з іншого – бажаючі змінити становище по-

збавлені необхідних для цього можливостей і ресурсів. Ті ж, хто ресурси і можливості має, зазвичай зацікавлені у збереженні даної ситуації, оскільки вона дозволяє їм ще більше збагачуватися і зміцнювати владні позиції. Проблема ускладнюється ще й тим, що навіть при масовому невдоволенні тінізацією охочих активно боротися з нею виявляється обмаль. Більшість остерігається витрат і втрат, що неминучі на першому етапі змін. Навіть найбільш, сяк-так пристосувавшись та навчившись здобувати невеличкі тіньові доходи, не бажають їх втрачати і стають лояльними. Р.Капелюшников указує на ще одне "фундаментальне протиріччя", яке перешкоджає виходу із пастки стаціонарно перехідної економіки у пострадянських країнах. "Воно полягає у тому, що універсалістську програму потрібно буде втілювати в життя апарату, який сам є продуктом попередньої епохи, мислить виключно в категоріях неявних угод і не здатен працювати інакше, як використовуючи все ті ж непублічні тіньові технології" [14]. Слід додати, що невміння працювати поза "тінню" є не єдиною, а можливо, і не головною причиною небажання утверджувати легальні правила політичної та економічної гри. Державні посадовці зацікавлені у збереженні стаціонарно перехідного стану ще й тому, що він є вигідним для них у матеріальному плані. Саме за таких умов бюрократія найменше обмежується, рішення чиновників мають найбільшу вагу, а можливості отримання ними незаконних доходів максимально збільшуються.

Виходячи із вищесказаного, можна зробити висновок, що використання неінституціональної теорії позалегальної економіки могло б принести значну користь у процесі реформування соціально-економічних відносин в Україні.

Список літератури

1. Концептуальний оптимізм // День. – 2001. – № 194. – 25 жовтня.
2. Іжик П. Дві третини доходів українських сімей є «неформальними» // День. – 2001. – № 123. – 14 липня.
3. Рожан О. Бандитський Київ: сценарій блокбастеру // Дзеркало тижня. – 2001. – №46. – 24 листопада. – С. 9.
4. Демократія також потребує коштів // Україна і світ сьогодні. – 2001. – №46.
5. Княжанський В. Ефект незаробленого ПДВ // День. – 2001. – № 194. – 25 жовтня.
6. Сото Э. Де. Иной путь. Невидимая революция в третьем мире. М.: Catallaxy, 1995.
7. Латов Ю. Длинные "тени" общества "светлого будущего": два опыта интерпретации (о книгах Л. Тимофеева и С. Кордонского) // Вопросы экономики. – 2000. – №8. – С. 131-145.
8. Олейник А.Н. Институциональная экономика. – М.: ИНФРА-М, 2000. – 416 с.
9. Исправников В.Б Куликов В. Теневая экономика в России: иной путь и третья сила. М.: Российский экономический журнал, 1997. – 134 с.
10. Lautier B. L'economie informelle dans le tiers monde. Paris: La Decouverte, 1994.
11. Глинкина С. Теневая экономика в современной России // Свободная мысль. – 1995. – №10.
12. В. Радаев. Деформализация правил и уход от налогов в российской хозяйственной деятельности // Вопросы экономики, 2001. – № 6. – С. 60-79
13. Капелюшников Р. "Где начало того конца?.." (К вопросу об окончании переходного периода в России. // Вопросы экономики, 2001. – №1. – С. 138-136.
14. Тимофеев Л. Институциональная коррупция. - М.: РГГУ, 2000.
15. Кордонский С. Рынки власти. Административные рынки СССР и России. - М.: ОГИ, 2000.
16. Вишневский Р. Математическая модель экономики посредников // Рынок ценных бумаг, 1999. – №3.
17. В. Волков. Политэкономия насилия, экономический рост и консолидация государства // Вопросы экономики, 1999, №10.